KRIMINAL SEMANTIKALI LEKSEMA KOMPONENTLI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TADQIQI

Axunov Muqumjon Muhammadaminovich
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Andijon davlat chet tillar instituti
Tel: +998 97 997 74 43 · E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

Annotatsiya: Maqolada ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi kriminal semantikali leksema (o‘g‘ri, o‘g‘irlik, qotil, qamoq, qozi, qonun va h.k.) komponentli paremiologik birliklar qiyosiy aspektda tadqiq etiladi. Tadqiqotda komponent tahlil, lingvokulturologik va qiyosiy-chog‘ishtirma metodlardan foydalanildi. Paremalar to‘rt semantik guruhga ajratildi: jinoyatchi obrazi, jinoiy harakat, jinoyat sababi, jazo va adolat. Natijalar uch tilda “jinoyat albatta fosh bo‘ladi” va “katta jinoyatchi jazodan qutuladi” degan umumiy g‘oyalar mavjudligini, biroq jazo obrazlari va diniy-axloqiy baholashda milliy farqlar borligini ko‘rsatdi. O‘zbek paremalarida halol-harom qarama-qarshiligi, rus paremalarida ijtimoiy adolatsizlikka kinoya, ingliz paremalarida esa huquqiy-pragmatik yondashuv ustunlik qiladi.

Kalit so‘zlar: *paremiologik birlik, maqol, kriminal semantika, leksema komponent, qiyosiy tadqiq, lingvokulturologiya, ingliz, rus va o‘zbek tillari.*

Аннотация: В статье в сопоставительном аспекте исследуются паремиологические единицы английского, русского и узбекского языков, включающие лексемы с криминальной семантикой (вор, кража, убийца, тюрьма, судья, закон и др.). В работе применены компонентный анализ, лингвокультурологический и сопоставительно-типологический методы. Паремии распределены по четырём семантическим группам: образ преступника, преступное действие, причины преступности, наказание и справедливость. Результаты показали, что во всех трёх языках присутствуют общие идеи неизбежного разоблачения преступления и безнаказанности крупных преступников, однако образы наказания и религиозно-нравственная оценка национально специфичны. В узбекских паремиях преобладает

оппозиция «дозволенное — запретное» (ҳалол — ҳаром), в русских — ирония над социальной несправедливостью, в английских — правовой прагматизм.

Ключевые слова: *паремиологическая единица, пословица, криминальная семантика, лексема-компонент, сопоставительное исследование, лингвокультурология.*

Abstract: The article offers a comparative study of English, Russian and Uzbek paremiological units that contain lexemes with criminal semantics (thief, theft, murderer, prison, judge, law, etc.). Componential analysis together with linguocultural and comparative-typological methods was applied. The proverbs were sorted into four semantic groups: the image of the criminal, the criminal act, the causes of crime, and punishment and justice. The results show that all three languages share the ideas that a crime is bound to come to light and that great offenders tend to escape punishment. The images of punishment and the religious and moral evaluation of crime, however, are nationally specific. Uzbek proverbs centre on the opposition of the permitted and the forbidden (halol – harom), Russian ones on irony about social injustice, and English ones on a legal, pragmatic view.

Keywords: *paremiological unit, proverb, criminal semantics, lexeme component, comparative study, linguoculturology, English, Russian, Uzbek.*

Kirish

Paremiologik birliklar – maqol va matallar – xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, axloqiy me’yorlari va dunyoqarashini ixcham shaklda saqlaydi. G.L. Permyakov paremalarni “vaziyat belgisi” sifatida talqin qilgan bo‘lsa [5], W. Mieder ularni jamiyat tomonidan qabul qilingan qisqa hikmatli hukm deb ta’riflaydi [4]. Shu sababli paremalar tilshunoslik bilan birga lingvokulturologiyaning ham muhim obyekti hisoblanadi.

Jinoyat va jazo har qanday jamiyatda qadriyatlar chegarasini belgilovchi tushunchalardir. Xalq o‘g‘rilik, qotillik, poraxo‘rlik kabi hodisalarga o‘z munosabatini aynan paremalar orqali avloddan avlodga yetkazgan. Shuning uchun kriminal semantikali leksema komponentli paremalarni qiyosiy o‘rganish turli xalqlarning huquqiy ongi va axloqiy qarashlaridagi umumiy va milliy xususiyatlarni ochib beradi.

Ingliz va rus paremiologiyasi A.V. Kunin [3], V.I. Dal [2], J. Speake [7] ishlarida keng yoritilgan. O‘zbek tilshunosligida Sh. Rahmatullayev [6], Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedov [8] maqol va iboralarni tizimli tavsiflagan. Biroq uch tildagi kriminal semantikali paremalar maxsus qiyosiy tadqiq obyekti bo‘lmagan.

Tadqiqot maqsadi – ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi kriminal semantikali leksema komponentli paremiologik birliklarning semantik tarkibi va milliy-madaniy xususiyatlarini qiyosiy aniqlash. **Vazifalar:** kriminal semantikali leksemalarni ajratish; paremalarni semantik guruhlarga tasniflash; uch tildagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash; farqlarning lingvokulturologik asoslarini izohlash.

Metodlar

Tadqiqot materiali ingliz tili uchun “The Oxford Dictionary of Proverbs” [7], rus tili uchun V.I. Dalning “Пословицы русского народа” to‘plami [2], o‘zbek tili uchun “O‘zbek xalq maqollari” [10] va “Ma’nolar maxzani” [8] manbalaridan yaxlit tanlab olish usulida yig‘ildi. Jami [N] ta paremiologik birlik tahlil qilindi: ingliz tilida [N1], rus tilida [N2], o‘zbek tilida [N3] ta.

Tanlov mezoni sifatida paremaning tarkibida kriminal semantikali leksema bo‘lishi olindi. Bu leksemalar uch guruhga ajratildi: a) jinoyat subyektini bildiruvchi (thief, murderer – вор, убийца – o‘g‘ri, qotil, qaroqchi); b) jinoiy harakatni bildiruvchi (steal, rob – красть, воровать – o‘g‘irlamoq); d) huquq va jazoni bildiruvchi (law, judge, gallows, prison – закон, судья, тюрьма – qonun, qozi, dor, zindon).

Tahlilda quyidagi metodlar qo‘llandi: komponent tahlil – leksema va parema ma’nosini semalarga ajratish uchun; qiyosiy-chog‘ishtirma metod – uch tildagi ekvivalentlik darajasini (to‘liq, qisman, ekvivalentsiz) aniqlash uchun; lingvokulturologik tahlil – milliy farqlarning madaniy-tarixiy asoslarini izohlash uchun [9]; kognitiv-metaforik tahlil – jinoyat tushunchasi qaysi obrazlar orqali ifodalanishini ko‘rsatish uchun [1].

Natijalar

Tahlil natijasida kriminal semantikali paremalar to‘rt semantik guruhga ajratildi. Har bir guruhdan uch tildagi tipik misollar 1-jadvalda berilgan.

1-jadval

Kriminal semantikali paremalarning semantik guruhlari

Semantik guruh	Ingliz tili	Rus tili	O‘zbek tili	Ekvivalentlik
Jinoyatchi obrazi (vijdon azobi)	A guilty conscience needs no accuser	На воре и шапка горит	O‘g‘rining qalpog‘i yonar	Rus – o‘zbek to‘liq, ingliz qisman

Semantik guruh	Ingliz tili	Rus tili	O‘zbek tili	Ekvivalentlik
Jinoyatchi obrazi (tuzalmaslik)	Once a thief, always a thief	Вор всегда вор	Tuxum o‘g‘risi – tuya o‘g‘risi	Qisman
Jinoiy harakat (kichikdan kattaga)	He that will steal an egg will steal an ox	–	Bugun tuxum o‘g‘irlagan, ertaga tuya o‘g‘irlar	Ingliz – o‘zbek to‘liq
Jinoyat sababi (imkoniyat)	Opportunity makes the thief	Плохо не клади, вора в грех не вводи	Molingni asra, qo‘shningni o‘g‘ri qilma	Funksional
Jazo va fosh bo‘lish	Murder will out	Сколько вору ни воровать, а кнута не миновать	Nohaq qon yerda qolmas	Funksional
Adolatsizlik (katta va kichik jinoyatchi)	Little thieves are hanged, but great ones escape	Закон что дышло: куда повернёшь, туда и вышло	Harom mol yuqmas	Qisman
Isbot va huquq	Set a thief to catch a thief	Не пойман – не вор	O‘g‘rini o‘g‘ri tutar	Ingliz – o‘zbek to‘liq

Birinchi guruh – jinoyatchi obrazi. Uch tilda ham eng faol komponent “o‘g‘ri” leksemasidir (thief – вор – o‘g‘ri). Rus va o‘zbek tillarida vijdon azobi “yonayotgan bosh kiyim” obrazi orqali beriladi, ingliz tilida esa bu ma’no kriminal leksemasiz, “guilty conscience” birikmasi bilan ifodalanadi.

Ikkinchi guruh – jinoiy harakat. Ingliz va o‘zbek paremalarida “tuxum → ho‘kiz/tuya” gradatsiyasi deyarli bir xil qurilgan. Bu mayda jinoyat kattasiga yo‘l ochadi degan umuminsoniy g‘oyaning mustaqil ifodasidir.

Uchinchi guruh – jinoyat sababi. Uch til ham aybning bir qismini jabrlanuvchining ehtiyotsizligiga yuklaydi. Rus va o‘zbek paremalarida bu da’vat (buyruq mayli) shaklida, ingliz tilida esa umumlashgan hukm shaklida beriladi.

To‘rtinchi guruh – jazo, adolat va huquq. Ingliz paremalarida huquqiy jarayon (hang, catch, law) bevosita nomlanadi. Rus paremalarida qonunga kinoyali munosabat kuchli. O‘zbek paremalarida esa jazo ko‘proq ilohiy-axloqiy kategoriya sifatida beriladi: harom yuqmaydi, nohaq qon yerda qolmaydi.

Muhokama

Olingan natijalar kriminal semantikali paremalarda umuminsoniy va milliy qatlamlar mavjudligini tasdiqlaydi. Umuminsoniy qatlamga “jinoyat yashirin qolmaydi”, “mayda jinoyat kattasiga olib keladi” va “imkoniyat jinoyatga undaydi” degan g‘oyalar kiradi. Bu g‘oyalarning uch tilda mustaqil shakllanishi jinoyatga munosabatning universal kognitiv asosga ega ekanini ko‘rsatadi [1].

Milliy qatlam esa, birinchi navbatda, jazo tasavvurlarida namoyon bo‘ladi. Ingliz paremalaridagi “hang”, “law” komponentlari Angliya tarixidagi sud tizimi va ommaviy jazo an’anasi bilan bog‘liq. Rus paremalaridagi “кнут”, “дышло” obrazlari krepostnoylik davri tajribasini va qonunning ijtimoiy tabaqalarga qarab “burilishi”ga kinoyani aks ettiradi. O‘zbek paremalarida “harom”, “nohaq” kabi diniy-axloqiy leksemalar jinoyatni huquqiy emas, balki ma’naviy qoidabuzarlik sifatida baholaydi. Bu islomiy qadriyatlar va jamoaviy nazorat an’anasi bilan izohlanadi [9].

“O‘g‘rining qalpog‘i yonar” va “На воре и шапка горит” paremalarining to‘liq mosligi alohida e’tiborga loyiq. Bunday holat mustaqil parallel shakllanish yoki tillararo kalkalash natijasi bo‘lishi mumkin. Masalani hal qilish uchun o‘zbek manbalaridagi parema matnlarining tarixiy qatlamlarini o‘rganish zarur.

Tarjima amaliyoti uchun xulosa shuki, kriminal semantikali paremalarning faqat bir qismi to‘liq ekvivalentga ega. Qolganlarida funksional ekvivalent tanlash yoki izohli tarjima qo‘llash talab etiladi. Aks holda paremaning milliy-madaniy bo‘yog‘i yo‘qoladi.

Xulosa

Ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi kriminal semantikali leksema komponentli paremiologik birliklar to‘rt semantik guruhni tashkil etadi: jinoyatchi obrazi, jinoiy harakat, jinoyat sababi, jazo va adolat. Uch tilda ham yadro komponent “o‘g‘ri” leksemasi bo‘lib, u jinoyatchining umumlashgan obrazi vazifasini bajaradi.

Umuminsoniy g‘oyalar uch tilda o‘xshash, biroq ularni ifodalovchi obrazlar milliy madaniyatga bog‘liq. Ingliz paremalari huquqiy-pragmatik, rus paremalari ijtimoiy-kinoyaviy, o‘zbek paremalari diniy-axloqiy baholash bilan ajralib turadi. Tadqiqot natijalaridan tarjimashunoslik, qiyosiy frazeologiya va lingvokulturologiya

kurslarida foydalanish mumkin. Keyingi tadqiqotlarda poraxo‘rlik va firibgarlik semantikali paremalarni qamrab olish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
2. Даль В.И. Пословицы русского народа. – М.: Университетская типография, 1862.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
4. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004. – 304 p.
5. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки: Заметки по общей теории клише. – М.: Наука, 1970. – 240 с.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 408 b.
7. Speake J. (ed.) The Oxford Dictionary of Proverbs. 6th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2015.
8. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma’nolar maxzani. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. – 448 b.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
10. O‘zbek xalq maqollari / Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.